

Egészség—betegség mint szimbolikus társadalmi konstrukció

1. Bevezetés

- 1.1. Az *egészség/betegség* és a *divat* összefüggését több szempontból is érdemes szemügyre venni. Lehetne arról is szólni, hogy a különböző *divatok milyen szerepet játszanak az egészség és betegség alakulásában*: a szűkebb értelemben vett, öltözködési divatok egészségkárosító hatásaitól (gondoljunk a kínai lábelkötés, a fűző vagy akár a túsarkú cipő okozta deformációkra és az ilyen korlátozó divatok ellenhatásaiként fellépő természetes, kényelmes viseletek okozta fizikai megkönnyebbülésekre) a tágabb értelemben vett olyan divatokig, mint a dohányzás vagy a kábítószerrel való visszaélés „divatja”, a néhány évtizede sérülések sokaságát okozott „tiki-taki” vagy a középkor végén tömeghisztériaként fellépett „vitustánc” – illetve pozitív példaként az egészséges élet időnként szintén divattá váló eszményére. Az összefüggés azonban a másik irányból is megközelíthető: *hogyan válik divattá az egészség, vagy éppen a betegség?* Kutatási területünk, a kulturális antropológia minden jelenséget abból a szempontból vizsgál, hogy egy-egy kultúrában – egy-egy társadalom vagy éppen egy-egy korszak kultúrájában -- milyen szerepe van az adott jelenségnek. S az egészséghez illetve betegséghez való viszony nagyon is kultúrafüggő; fontos jellemzője egy-egy kultúrának, hogy miként viszonyul az ember egészségéhez, mennyire tartja fontosnak azt, mit tekint betegségnek, mely betegségekre figyel elsősorban és milyen módszerekkel próbálja azokat gyógyítani.
- 1.2. Közismert, hogy a világ kultúráiban igen különböző betegségfelfogások léteznek, s korszakonként is eltérő, hogy mit tekintenek a betegség elsődleges forrásának, a gyógyítás legfőbb terepének. Ha nem szólnunk arról az ősi felfogásról, amely a betegség forrásának a barátságtalan szellemek hatását, a test gonosz erők általi megszállását tekinti, s csak az utóbbi évszázadok tudományosságának betegségfelfogását vesszük figyelembe, akkor is többféle megközelítéssel találkozunk. A különböző betegségeket kezelhetjük *szervek* defektusaiként, *sejtek* romlásaként, tulajdoníthatjuk *baktériumok*, *vírusok* hatásának, vizsgálhatjuk *kémiai* összefüggéseikben, kiindulhatunk a test *energia-ellátottságának* adott állapotából, s a gyógyítás során hol ezt, hol azt a szemléletet preferálva járunk el, (s persze eljuthatunk e szemléletek kombinációjára épülő gyógyítási technikákig is). A huszadik században (újra) felerősödött az a szemlélet is, amely az

emberi *pszichének* is szerepet tulajdonít egészség és betegség küzdelmében, hiszen a kor uralkodó materialista felfogásában a psziché sem egyéb, mint a test működése, márpedig akkor nem választható attól külön, s ha mind több pszichikai zavar alapjaiként ismerhetők fel biológiai vagy éppen vegyi folyamatok, az összefüggésnek a másik irányban is fenn kell állnia: a psziché állapota nagymértékben hat a fiziológiára, s ma már eléggé általános az a felfogás, hogy a psziché tudatos és tudattalan működéseinek igen jelentős a szerepe egyes betegségek kialakulásában vagy éppen a gyógyulásban. Az egyre nagyobb teret nyerő holisztikus felfogás e tekintetben egyébként a materializmus és idealizmus közös nevezőjét is felkínálja.

1.3. Hegel például azt az igen érdekes gondolatot vetette fel (a tizennyolcadik és tizenkilencedik század fordulóján!), hogy a test megbetegedésének oka a *szellem* és a *lélek* konfliktusa. Ez a gondolat a dogmatikus materializmus számára nagyon absztraktnak és légből kapottnak tűnhet, ám ha figyelembe vesszük, hogy a „szellem” ebben az összefüggésben a psziché célirányos törekvésrendszerét jelenti, a „lélek” pedig a test egészének önfenntartó mechanizmusát, és belegondolunk abba, hogy milyen egyensúlybomlást jelent akár az, ha az ember célirányos törekvései ellentétbe kerülnek az önfenntartó mechanizmusokkal, s maguk alá gyűrik azokat (ezt szokták metaforikusan „önégetésnek” nevezni), akár pedig az, ha éppen ellenkezőleg, a célirányos törekvések sorvadnak el, akkor egyáltalán nem képtelenség az ilyen egyensúlybomlásokat megbetegítő tényezőknek tekinteni. (Még társadalmakra is érvényesnek tekinthető, hogy a két említett tényező egyensúlybomlásának mindkét fajtája válságot okoz).

1.4. A társadalom állapota pedig elválaszthatatlan egyéneinek állapotától. Már Durkheim kimutatta és megragadta ezt az összefüggést az „*anómia*” fogalmában, s bár természetesen az összefüggés nem determináló, a társadalmi állapotok zavarai nagyon sok esetben okoznak az egyéneknél pszichés, s szélső esetben fiziológiás zavarokat. A társadalom veszélyeztetettségének szélső állapota, a háború (amely persze nagyon is összefügg egyes betegségek terjedésével: az ilyenkor fellépő éhezéssel adódó kóros állapotok, a higiénés feltételek megromlásából adódó fertőzések, járványok, a borzalmakból adódó lelki összeomlás, téboly, stb.) bizonyos betegségek visszaszorulását is hozhatja (például egyes kutatások szerint a daganatos megbetegedések, egyes pszichés betegségek ilyenkor ritkábban fordulnak elő), mondhatni a súlyosan megtámadott egyéni szervezet „nem ér rá” ezekre a betegségekre. „Normál” időkben azonban az *egészség/betegség alakulása általában egyenes összefüggést mutat az egyént érő frusztrációval*, s ha a társadalom állapota általánosan rossz, frusztráló, akkor megnőhet a

betegség aránya, vagy legalábbis fokozódhat a betegségtudat jelenléte az adott társadalomban. (Ilyenkor szoktak – megint csak metaforikusan – „beteg társadalmakról” beszélni). Ennek is több összetevőjét érdemes figyelembe venni.

- 1.4.1. A betegségtudat, a betegségekre fordított figyelem növekedhet, mert az általános (társadalmi) egyensúlybomlás állapotában a figyelem előterébe kerül a *megtámadottság* érzése. Ráadásul a társadalmi célok elhalványodása, a társadalmat összetartó, mozgósító erők zavara következtében az egyéni *túlélés öncéllá* válik. Ez gyakran görcsös egészségvédelemben, betegség-szorongásokba, fóbias viselkedésekbe torkollik. (Az utóbbi évtizedek Magyarországon az ilyen reakciók jelentős megnövekedését lehetett tapasztalni)
- 1.4.2. A betegségekre fordított figyelem növekedését hozza magával a *test* szerepének felértékelődése is. Ezt az utóbbi évtizedekben világszerte több, egymást erősítő tendencia is elősegítette.
  - 1.4.2.1.1. *Az individualizáció*, az individuuum-központú gondolkodás néhány évszázada folyamatosan erősödő tendenciája a huszadik század végére már eléggé szélsőséges szintet ért el. Az individualisztikus értékrendszerben pedig kiemelt szerepe van az egyéniség testi hordozójának, a testnek; a test óvása ebben az értékrendszerben kiemelt jelentőségű.
  - 1.4.2.1.2. *A fogyasztói társadalom* különösen előtérbe emeli a testet, hiszen egész gyakorlata és ideológiája a test élvezeteinek kielégítésén alapszik.
  - 1.4.2.1.3. Minden *hanyatló társadalomban* megnő a test, a testiség jelentősége, mert a társadalmat mozgató közösségi-lelki-szellemi célok kimerülven marad az üres matéria; ez az összefüggés a hellenisztikus görögségtől a késő római birodalmon, és a tizennyolcadik századi udvari kultúrán át máig megfigyelhető, az pedig nehezen tagadható, hogy a „nyugatinak” mondott civilizáció már jó ideje a hanyatló társadalmak tüneteit mutatja.
- 1.4.2.2. A test felértékelődése az egészségre/betegségre fordított figyelmen kívül sok más területen is megfigyelhető. Erre (is) utal a szexualitás kultusza, a párkapcsolat testi elemének eluralkodása a lelki-érzelmi és egyéb mozzanatok felett; erre utal a test tárgyává válása (amit az olyan, a testet közvetlenül „megmunkáló” díszítési divatok jeleznek, mint a tetoválás vagy a piercing térnyerése az euro-amerikai kultúrában) és a test teljes átszabásának lehetősége (a szemszín-változtató kontaktlencsétől a kozmetikai műtéteken, a zsírleszíváson, a különböző inplantátumokon át a nem-váltó műtétekig).
- 1.4.3. A megtámadottság-érzés okozta szorongásokon és a test felértékelődésén kívül szerepet játszik az egészség/betegség dimenzióra fordított figyelem megnövekedésében az

általános *érték-elbizonytalanodás* is. Ez abból a szempontból is kor-jelenségnek tekinthető, hogy a korábban a stabil értékrendszerekben egyértelmű éles határvonalak fellazultak, bizonytalanává váltak. (Ez megfigyelhető a férfi/nő, gyerek/felnőtt, ember/állat, élőlény/gép dimenziókban, vagy akár az élet/halál dimenzióban is). A határelmosódás, elbizonytalanodás az egészség és betegség határvonalán is kimutatható. Ez pedig fokozott figyelmet terel többek között efelé a terület felé is.

2. *Kor(szak) és betegség*

Fentebb már utaltunk arra a közismert tényre, hogy az, hogy mit tekintünk egészségnek vagy betegségnek, erősen kultúrafüggő. Ez a kultúrafüggőség egyrészt érvényes egy-egy kultúra történetének egészére: ezen az alapon válik el egymástól például az európai vagy a távolkeleti civilizáció (vagy éppen az őstársadalmak) egészség/betegség-felfogása. Másrészt az egyes kultúrák történetén belül korszakonként is változik, hogy

2.1. Mit tekintenek betegségnek

2.2. Mely betegségek kerülnek a figyelem középpontjába

2.3. Milyen gyógymódokat preferálnak, alkalmaznak.

2.1. *Az egészség/betegség-határok folyamatosan módosulnak.*

2.1.1. Egyrészt egyes, *korábban betegségnek tartott jelenségcsoportokat nem tekintenek többé betegségnek*. Tipikusan ilyen például a homoszexualitás. De említhetünk olyan jelenségeket is, amelyek korábban leküzdendő fogyatékoságnak számítottak, s a megváltozott egészség-felfogásban nem számítanak többé annak, mint a balkezesség.

2.1.2. Más esetekben *korábban betegségnek nem tekintett* (vagy nem betegségnek tekintett) *jelenségeket ma betegségként* ismernek fel. Számos, az utóbbi évtizedekben-évszázadokban felfedezett fiziológiai betegség mellett idetartozik számos pszichés megbetegedés (például a különböző fóbiák, amelyeket azelőtt egyszerűen gyávaságnak fogtak fel, a depresszió, amit rossz kedvnek, vagy a melankolikus illetve a flegmatikus alkat természetéhez tartozónak vélték, kényszercselekvések, amelyek elfogadott vagy legalábbis elfogadható rítusoknak számítottak). De itt említhetünk olyan viselkedéseket, amelyeket a korábbi évszázadok például a szentség (vagy például sámánképességek) velejáróinak tekintettek, s a modern pszichológia hisztériás vagy skizoid tünetekként írja le őket).

2.1.3. Egyes esetekben *korábban egyáltalán nem ismert*, kevéssé ismert, vagy más kategóriákkal diagnosztizált betegségek kapnak határozottabb körvonalakat, illetve válnak szélesebb körben (betegséggént) ismertté. Ilyen például az *autizmus*, amelynek mibenlétével még nem olyan régen is (az *Esőember* című film bemutatása előtt) jószerint csak szakmai körökben voltak tisztában, s számos, ebben a betegségben szenvedő gyermek nem jutott el ahhoz, hogy állapotát helyesen diagnosztizálják; mára közismertté, (s így laikusok által is alkalmazottá) váltak az autizmus kezelésében eredményekkel biztató olyan módszerek, mint például a lovasterápia.

2.1.4. Ugyanakkor más esetekben az egészség és betegség közti *éles határvonalak oldódása* is megfigyelhető. Ez különösen a *fogyatékosok* esetében jellemző. A közgondolkodásban mindinkább tért hódít az a szemlélet, hogy egészséges és fogyatékos között nincs olyan éles határvonal; a fogyatékosoknak joguk van arra, hogy ugyanolyan teljes (egész, vagyis egészséges) életet éljenek mint más; illetve, ami e szemlélet másik oldala: hogy bizonyos szempontból valamennyien fogyatékosok vagyunk.

2.1.4.1. E szemléletváltozás megfigyelhető már az *elnevezés* változásaiban is a megbélyegző, és a megfosztottságot hangsúlyozó „nyomoréktól”, „torz”-tól, „csonkától” az e megfosztottságot a minőségi különbségből mennyiségi különbséggé enyhítő „fogyatékos”-on át a még enyhébb „fogyatékkal élő”-ig, a „megváltozott munkaképességű”-ig, vagy a fokozati különbséget is végképp eltüntető „másság”-ig.

2.1.4.2. A szemléletváltásra utal, hogy a korábbi, a „fogyatékos” egyértelműen leminősítő értékeléssel szemben mindinkább azt kezdik hangsúlyozni, hogy más nézőpontból a „fogyatékosok” éppen hogy *előnyökkel rendelkeznek*, s így az előnyök és hátrányok mintegy kiegyenlítik egymást. Így hangsúlyozzák a Down-kórosok esetében (akiknek természetesen megnevezése is változott, a korábbi „mongol idióta” terminust az elfogadhatatlan, durva, diszkriminatív kifejezések körébe számúzva), hogy esetükben a csökkent szellemi teljesítőképeség tiszta, meleg érzelmekkel társulhat, amelyben többet is adhatnak, mint „egészséges” társaik. Hasonlóképpen beszélnek sokszor a vakok kifinomult hallásáról, tapintásáról és egyéb képességeiről.

2.1.4.3. A szemléletváltozást alátámasztandó mind több olyan akció megszervezésére kerül sor, amelyek alkalmából az „egészségeseket” mintegy *beavatják a „fogyatékoság” körülményeibe* (vakszobák, sötétkamra-labirintusok; csendszobák, stb.), amelynek során átélhetővé válik, hogy az „egészséges” e számára szokatlan körülmények között mennyivel gyámoltalanabbnak bizonyul, mint az, akit ő fogyatékosnak tart.

2.1.4.4. A szemléletváltozás magával hozza az *elkülönítés csökkentését* is. A „fogyatékosok” egyenlő jogokat, esélyeket kapnak, s minthogy az előfeltételek egyenlőtlenek, ez olykor pozitív diszkrimináció formáját is ölti. Ma már mind természetesebb, hogy az emberek közlekedési igényei szerint alakított közterületek kialakítása során az ilyen természetes igények közé sorolják a „fogyatékosok” igényeit is (rampák, lépcsőknél emelő szerkezetek, „beszélő”, hangjelzést adó közlekedési lámpák, stb.), az információ-közvetítő csatornákon is megjelennek a „fogyatékosok”-hoz igazított formák (siketnéma jelnyelv-tolmácsolás a televízióban, „hangos könyvek”, Braille-írással jelzések, stb.) (Tímár Péter úgy készítette el Vakvagányok című filmjét, hogy annak dramaturgiáját és hangzásvilágát ahhoz igazította, ahogy a vakok és csökkenlátók a moziban a filmeket érzékelik.)

2.1.4.5. A diszkrimináció megszüntetése érdekében mind több helyen támogatják a „fogyatékosok” *munkában való alkalmazását*; ez először csak olyan munkahelyeken vált megszokottá, ami a fogyatékosokból mintegy „adódott” (vakok és gyengénlátók, mint telefonközpontosok; kosárfonás, stb.), ma már azonban olyan rendelkezések is születnek, amelyek előnyöket biztosítanak a fogyatékosokat alkalmazó munkahelyek számára, és ez a legkülönfélébb területeken integrálja be a többi munkavégző közé a „fogyatékosokat” (persze egyes munkaköröket kizárva, de minden munka az „épek” számára sem elérhető).

2.1.4.6. Az *elkülönítés szemléletének csökkenésével mind több szórakozási formába is bevonják* a fogyatékosokat; a színház-, és koncertlátogatás mellett például elfogadottá vált a vakok említett mozilátogatása, a mozgássérültek mind gyakrabban jelennek meg tengerpartok strandjain (ahol korábban a látványuk okozta viszolygásra hivatkozva mintegy nemkívánatosnak tekintették őket). Hogy a fogyatékkal élők ne szoruljanak ki semmilyen lehetőségből, amely a többieknek adott, egyik leglátványosabb formája a sportban való megjelenésük, (ami a különböző mozgássérültek számára korábban az egyik legelérhetetlenebb vágyalom lehetett), s emancipációjuk egyik legfőbb szimbóluma a paraolimpia, amelynek ma már külsőségei is mindinkább az „igazi” olimpiához igazodnak, az azzal való (kvázi)-egyenértékűséget hangsúlyozzák.

2.1.4.7. Igen népszerűvé váltak a különböző, fogyatékosokat segítő *karitatív* szervezetek, jótékonysági koncertek és egyéb akciók.

2.1.4.8. De fontossá vált annak jelzése is, hogy a „fogyatékosok” nem pusztán a karitativitás tárgyai, gyámolítandó hendikepesek, hanem *a társadalom aktív tagjai*, akik maguk is képesek adni a többiek számára: ennek szimbóluma is például a Baltház Színház, de utalhatnánk más, a „fogyatékosok” művészi tevékenységére alapozó kezdeményezésekre is.

2.1.4.9. A társadalomnak a „fogyatékosok” felé fordulását jól jelzi a *művészetek* ábrázoltjai között való megjelenésük, pontosabban az ilyen ábrázolások látványos felszaporodása. Az utóbbi évtizedekben filmek sokaságának volt központi alakja valamely fogyatékos (az említett Esőembertől, a Vakvagányoktól kezdve számos példát említhetnénk, csak néhány ezek közül: Dodeskaden, Rubljov, Várj míg sötét lesz, Elefántember, A zongoralecke, Egy kisebb isten gyermekei, Eszkimó asszony fázik, Gilbert Grape, Rosszcsont Bubby, Egerek és emberek, A mi kis városunk, Sztálin menyasszonya, Kelj fel Jancsi, Vaklárma, Charley (Virágot Algernonnak), A fűnyíró ember, Mégis kinek az élete, Hullámtörés, Táncos a sötétben, stb.). (E filmek némelyike a fogyatékoság tragikus következményeit mutatja be, mások a komikum által teszik szerethetővé a fogyatékos, vagy éppen másoknál előnyösebb képességeit hangsúlyozzák). Jelképes az is, ahogy a Trafalgar téren, a National Gallery, a művészi szépség temploma előtt felállították a „fogyatékos Vénusz” szobrát. A művészetek ezen tematizációja egyrészt azt jelzi, hogy a társadalom érdeklődése e kérdések felé fordul, de ugyanakkor tereli is a figyelmet ebbe az irányba. Természetesen a bemutatott tendenciák nem jelentik még azt, hogy a fogyatékosok megítélése mindenki szemléletében megváltozott volna, de egyáltalán nem mindegy, hogy egy korszak hivatalossága és véleményformálói milyen irányban mozdulnak el a korábbiaktól.

2.2. *Egyes betegségek bizonyos korszakokban a figyelem középpontjába kerülnek.*

Ez azzal is jár, hogy az így megnövekedett jelentőségű betegségekhez szimbolikus tartalmak társulnak, az őket körülvevő, hozzájuk társuló asszociációk különböző, a korszakra jellemző jelentéstartalmakat szívnak magukba, s a betegség az így felduzzadt jelentéshalmazt is „jelenti” a kor embere számára.

2.2.1. Vannak betegségek, amelyeknek az asszociációköre változik. Ilyen például a *TBC*, amely a tizenkilencedik században vált a kor egyik szimbolikus betegségévé. Ekkor a betegséghez, annak egyes tünetei következtében (ingadozó láz, testi gyengeség és szellemi izgalom, feldobott és lehangolt kedélyállapotok változása, stb.) a *kifinomultság*, *művészi tehetség* képzetei is hozzátársultak. Számos tüdőbeteg művész közismertté vált élete és korai halála is táplálta ezt a képzetkört, amelynek következtében a TBC-t Susan Sontag egyenesen „romantikus” betegségként jellemzi. (Hozzátéve, hogy „A tbc mítosza azonban nem csupán a kreativitást igazolta. A bohémélet modelljévé vált még akkor is, ha ezt valaki nem a művész elhivatottságával élte” (SONTAG, 1983. p. 40) – itt Susan Sontag nyilván a Bohémélet Mimi-

jére gondol, de említhetnénk A kaméliás hölgyet, és a kor műalkotásainak sok más főhősét és hősnőjét is). A képzetkör a tizenkilencedik és huszadik század fordulóján a Fin de Siécle egész világával együtt a *dekadencia* szimbolikájához kapcsolódott: amikor Thomas Mann megírja A varázshegyet, a tüdőszanatórium már az egész, a világháború kataklizmájába hanyatló polgári világ jelképeként vonul be az irodalomtörténet nagyhatású szimbólumai közé. De lényegében ez az utolsó pillanat, amikor a TBC még a régi jelentéskörét hordozza. Minthogy e betegség gyógyítási lehetőségeinek felfedezésével a jómódú rétegek lehetőséget kaptak arra, hogy megszabaduljanak a kór halálos fenyegetésétől, a tuberkulózis mindinkább „szegénybetegséggé” vált, s terjedését is elsősorban a szegénység körülményeihez, a higiénia, a tisztaság hiányához kötötték. Amikor a második világháború után általános támadást indítottak e népbetegség felszámolására, ezt a szocialista ideológiának a szegénység felszámolását célul tűző emancipatorikus törekvései közé sorolták, s amikor bejelentették Magyarország TBC-mentességét, ezt a (szegénységet felszámoló) szocializmus győzelmeként ünnepelték. Ugyanez a szimbolika élt tovább a rendszerváltás után, amikor a mélyszegénység újra megjelenésével illetve felszínre kerülésével párhuzamosan jelent meg újra az országban a tüdőbaj is, a hajléktalanság és általában a nyomor fenyegetésének egyik legerősebb jelképeként. A TBC e változó szerepe a kultúrában jól mutatja, hogy miként is lehet egy betegség a társadalmi szimbolika része.

2.2.2. Az utóbbi években a figyelem előtérbe került (és szimbolikus asszociációkörrel is bíró) betegségek néhány jellegzetes csoportba rendezhetők.

2.2.2.1. Az egyik betegség-csoport közös nevezője az, hogy *a civilizáció és a természet közti harmónia megbomlására* figyelmeztet.

2.2.2.1.1. Ennek egyik formája, hogy a korábban természetesnek tartott környezet betegítő tényezőként lép fel. Itt említhető az *allergiák* (különösen a pollenallergiák) szaporodása, ami egyes növények (mint a parlagfű) közellenségévé minősítését vonja maga után.

2.2.2.1.2. Hasonló fenyegető tényezővé válhat az *állatvilág*. (Az allergiák között is említhetjük például a szintén gyakoribbá vált macskaszőr-, kutyaszőr-allergiákat). Számos olyan betegség került előtérbe az utóbbi időben, amely állatokról származik az emberre, (gyakran nevében is emlékeztetve erre: kergemarhakór, madárinfluenza, csirke-, vagy disznópestis), de idesorolható az AIDS is, amely a közkeletű hipotézis szerint afrikai majompopulációból indult el „az emberi társadalom ellen”. (Állatokat betegséghordozóként, köztes gazdaként korábban is számon tartottak: lásd a pestis és a patkányok, a tífusz és a tetvek kapcsolatát, vagy a cecelégylet, a maláriaszúnyog, a kullancs szerepét; az új elem az, hogy most olyan állatok is a veszélyforrások közé kerülnek, amelyeket korábban az emberi

világ barátságos tényezőiként, s egyáltalán nem veszélyforrásként tartottak számon; a kullancs veszélyessége pedig nagyságrendekkel megemelkedett).

2.2.2.1.3. Kapcsolódnak az állatvilágból érkező betegség-fenyegetésekhez a szegény „*harmadik vagy negyedik világból*” érkező betegségek. (Részben az említett állat-kórok is abból az irányból érkeznek, de más betegségek is említhetők itt, mint az Ebola-vírus, a „húsevő”, és időről-időre felmerül annak feltételezése is, hogy a világ szegény országaiból olyan, Európában már elfeledett betegségek is reaktiválódhatnak és újra támadhatnak, mint a lepra, a kolera, a pestis.) Mindez az ostromlott erőd képzetét erősíti a gazdagabb centrum-országokban (amelyek közé e tekintetben Magyarország is odasorolható), s kedvez egy olyan attitűdnek, amely karanténnal igyekszik védeni magát e hatások elől, s lezárni (a valóságban egyébként lezárhatatlan) határait a „harmadik vagy negyedik világ” migránsai és emigránsai előtt. Ez a szemlélet úgy kapcsolódik a természettel való harmónia megbomlásához, hogy sokan magát a természetet is ilyen „szegény és piszkos, fertőzés-veszélyes” rokonnak tekintik, s hipertisztasággal, állandó oltásokkal, sterilizációval igyekeznek védelmezni civilizáció-erődjüket ellene. Mások, ugyancsak a megbomlott egyensúly tényéből ellenkező következtetésre jutnak, és a természettel való harmónia helyreállítását sürgetik, ettől várják az egészségbiztonság megerősödését. (Minthogy az egészség mindig egész-ségre utal, nyilvánvalóan ez utóbbi álláspont jár közelebb az igazsághoz, hiszen az ember is a természet része, s amikor egy rész más részekkel kerül szembe, tartós megoldás – miként a szervezet esetében is -- csak a magasabb rendszerszinten, a részek egységének megerősítésével képzelhető el).

2.2.2.2. A korábban már leküzdöttnek vélt betegségek feléledésének lehetősége egy másik szimbolikus összefüggést is tartalmaz. Minthogy az újkor tudományossága által visszaszorított járványok a „*középkor*” világához asszociálódnak, ezek feléledésének lehetősége nem véletlenül fogalmazódik meg egy olyan korban, amelynek évszázadokon át sikeres paradigmája válságba került. A civilizációs válság – ez is sokszor ismétlődő történelmi tapasztalat – a figyelmet az előző korszakhoz vezeti vissza, (részben szorong annak visszatértétől, a visszacsúszástól, -- ezt jelképezi például a „középkori” betegségek felújulásától való félelem is -- részben éppen hogy megújulást vár tőle, ezért újraértékeli, előveszi, és a használhatóság szempontjából megvizsgálja annak „kidobott” eszközeit; így – mint még szó lesz erről – egyes, közben babonásnak, tudománytalannak, „középkorinak” minősített gyógymódokat is).

2.2.2.3. A figyelem előterébe került betegségek egy további csoportja szintén a civilizációs válság megnyilvánulása. Sok szó esik a fejlett centrum-országok *előregedéséről*. Ez a

demográfiai arculat rendszerint megint csak olyan társadalmak sajátja, amelyek túljutottak lehetőségeik csúcspontján, elveszítették dinamizáló céljaikat; ilyen értelemben is „előregedtek”; az ilyen társadalmakban a társadalom állapota gyakran úgy hat vissza az egyének életére, hogy csökken a gyermekvállalási kedv, s az előregedés a szó szoros értelmében is bekövetkezik. Ez viszont együttjár azzal, hogy az öregkori, a szervezet elaggását szimbolikusan is érzékeltető betegségek is korjellemzőkké válnak. (Alzheimer-kór, Parkinson-kór, a különböző szklerózisok, leépüléssel járó betegségek). Az öregségtől és leépüléstől való rettegetés (amikor ily módon korjellemzővé válik), más területekre is kiterjed, s valóban megfigyelhető a fejlett országok társadalmában, hogy egyre erősebbek a törekvések a fiatalság (vagy legalábbis annak látszatának) mindenáron való megőrzésére.

2.2.2.4. A *szorongás* általában is jellemzi a dinamizmusukat veszített társadalmakat, de azokat is, amelyeknek ugyan lenne fejlődni valójuk, de lehetőségeik korlátai, a világtársadalom egyenlőtlenségei felemelkedési törekvéseiket rendre kudarcba fullasztják. A szorongásos betegségek különösen erősek az olyan társadalmakban, amelyekre – különböző okokból: individualizáció, közösségek szétverése, stb. – az egyének elmagányosodása jellemző. A célvesztettség, a motivációs problémák, az elmagányosodás fejeződik ki a különböző kedélybetegségek, a depresszió, a pánikbetegség, vagy a különböző fóbiák (pl. agorafóbia, stb.) terjedésében is.

2.2.2.5. A már említett *autizmus* igen speciális betegség. Abban, hogy előfordulási arányához képest jelentősen tematizálódott (és a korábbiánál jóval több esetét ismerték fel) nyilván szerepe van a híres sikerfilmnek, a film sikere viszont elválaszthatatlan attól, hogy a bemutatott figura számos tulajdonságában a kor embere „magára ismerhetett”. A minden nap meghatározott időben tévé elé ülő, a tévéműsorok tudni-nem-érdemes címeit soroló, magányába bezárkózott ember, aki nem nagyon viseli mások érintését, s akiben a fogyatékoságok mögött mások által észre sem nagyon vett zseniális képességek rejlenek – ez a képlet nem csak sokban hasonlít a kor tévéfüggő, elidegenedett, magányos emberére, hanem – ami a zseniális képességeket illeti -- még hízelgő is a számára; így az autizmus ezzel az egyszerre le-, és felértékelő jelleggel kerülhetett be a köztudatba.

2.2.2.6. Igen jellemzőek a korra a különböző *addiktológiai* betegségek is. Megint nem csak abban az értelemben, hogy ezek gyakorisága nagyon megnövekedett. S még csak nem is arról van csupán szó, hogy a régi függések (a játékszenvedély, az alkoholizmus, a nikotinfüggőség, a gyógyszerfüggőség vagy az utóbbi évtizedekben rendkívüli méreteket öltött kábítószerfüggés) mellett új jelenségek által kiváltott új dependenciák jelentek meg. (Tévéfüggőség, számítógépes függőség, mobilfüggés, netfüggőség, stb.). Mindennek azért is

nőhetett meg a befolyása a társadalomban (a drogfüggőség például korábban csak szűk rétegek, vagy körülhatárolt, gyakran a kábítószer termeléséhez is kötődő kultúrák körében volt ennyire erős), mert a huszadik század társadalmaiban nagyon erős lett az egyén kiszolgáltatottsága (a diktatúráknak, a piacnak, a médiának, stb.) méghozzá úgy, hogy a közvetítő közösségeket a kiszolgáltatottságért felelős erők felszámolták, s az egyént közvetlen, egyoldalú függésbe hozták (a politikai hatalommal, a piac hatalmaival, a média hatalmával). Ez az állapot azt is jelenti, hogy csökken az egyéni döntés (azaz az erkölcsi magatartás) súlya a társadalomban, az egyén sorsa mindinkább általa befolyásolhatatlan erőktől függ, s noha nincs egyenes kapcsolat az illető társadalmi függőség és a szenvedélybetegségek között, hiszen a maga sorsát illetően az egyén továbbra is választhat, (döntéseiért a felelősséget nem háríthatja át teljesen a társadalomra), mégis, e társadalmi szerkezet sokakat abba az irányba tol, hogy mintegy leképezzék, saját döntési körükben újra létrehozzák azt a függőséget, amit társadalmi élményeik sugallnak nekik.

2.2.2.7. A függőségekkel is összefüggésbe hozhatók, de a társadalom más defektusaira is utalnak a *táplálkozási* betegségek. A test előtérbe kerülésének okairól már beszéltünk. A testkép zavara következik a test jelentőségének megnövekedéséből is, de egyéb okai is vannak. Egyrészt a fogyasztói társadalom áthidalhatatlan szakadékot képez az eszményi és a valóságos között; (miközben állandóan azt sugallja, hogy az eszményi elérhető). Ily módon teremti meg az eszményi légius alak képét is, amely ugyanolyan messze van a valóságostól, (s épp ez is a funkciója), mint a kínai „lótusz láb” a valóságos testmérettől. Másrészt a testkép zavara önértékelési zavarokkal is összefüggésben van, amelyek felszaporodnak egy olyan társadalomban, amely azt sugallja az egyénnek, hogy minél hamarabb váljék önállóvá, miközben ehhez nem ad neki semmilyen háttérrel (a családot, és az egyéb lehetséges háttérközösségeket lerombolja, önmagára pedig csak akkor tudna támaszkodni az egyén, ha nem kellene átélnie azt a dependenciát, amiről az előző pontban esett szó). Az, hogy táplálkozási betegségekről van szó, összefüggésben van azzal is, hogy a fogyasztói társadalom állandó fogyasztásra ösztönöz, aminek a kevésbé önálló egyén vagy nem tud ellenállni (a beteges, habzsoló táplálkozás már régóta a fogyasztói attitűd egyik legerősebb szimbóluma), vagy csak nagyon merev letiltó magatartást tud vele szembehelyezni.

2.2.2.8. Nem szólnunk külön a huszadik század egyik legnagyobb „népbetegségéről” (s egyben „jóléti” betegségéről), a *rákról*, (amelynek ugyan nagyon sok típusa, s keletkezésének igen sok oka lehet, de) amelyet sokan egyrészt szintén a civilizáció válságából, egyes mechanizmusainak túlburjánzásából vezetnek le, azok jelképének, tükröződésének és eredményének tekintenek, másrészt az egyén túlzott individualizálódásából, befelé

fordulásából, önzéséből, és elfojtásaiból származtatnak. (E tekintetben Susan Sontag említett könyvéhez utaljuk az olvasót, aki részletesen elemzi ennek a betegségnek az aktualitását és szimbolikáját). Sokan vallják, hogy a rákot pszichés okokból, a pszichés egyensúly megbomlásából lehet levezetni (egyések szerint végső soron minden betegséget; de a rák azért alkalmas különösen ennek az egyensúlybomlásnak kifejezésére, mert ebben az esetben a megbomlott egyensúlyú szervezet elveszti az önmaga feletti uralmat, s energiáit egy hozzá képest idegen, őt elpusztító erő „felépítésébe” csatornázza át). S a pszichés egyensúly belső megbomlása olyan korokban válik jellemzővé, amikor végül is a társadalom és az egyén között bomlik meg az egyensúly (a társadalom egymáshoz kapcsolódó egyénekből való harmonikus felépülésének és az egyéni élet a társadalom céljaiból való harmonikus felépülésének egyensúlyai). S ez a külső (a társadalom és az egyén közti) egyensúlybomlás válik belsővé, s bomlasztja fel az egyén belső egységét is.

2.2.3. Nem véletlen, hogy *a felsorolt kor-betegségek nagy része pszichés* (vagy legalábbis pszichés eredetű) betegség. A társadalom zavarai az egyéni pszichén keresztül betegítik meg az egyént; a kor sajátosságai rányomják bélyegüket a kor egyéneire, s azokat olyan magatartásformák felé mozgatják, amelyek szimbolikusan leképezik a kor folyamatait. Nincs ez másképpen az egészség/betegség dimenzióban sem: minden kor emberei a korra jellemző pszichés modellekhez igazodnak, s a kor zavarai is a pszichének a korra jellemző zavaraiiban – s végül a testnek a korra jellemző megbetegedésében -- csapódnak le.

2.2.4. Természetesen a betegségek szimbolikája csak részben vezethető vissza a felsorolt társadalmi okokra. Minden betegség igen sok ok együttes hatásának köszönhető, mint ahogy a szimbólumnak is a lényegéhez tartozik a sokjelentésűség; ha egy-egy okot kiragadtunk is az egyes betegségtípusok korjellemezővé válásának lehetséges társadalmi okai közül, egyrészt sosem téveszthetjük szem elől azt, hogy egyrészt az egyes betegségeknek, másrészt az egyes betegségek előtérbe kerülésének is nagyon sok *más* oka is van a felsoroltakon kívül, s mint korszimbólumnak is nagyon sokféle egyéb olvasata is lehetséges. S természetesen korjellemezővé csak attól válik egy betegség, hogy nagyon sok ember betegszik meg *hasonlóképpen*, az egyes ember számára a betegsége sosem korjellemező, hanem az őt érő egyedi csapás.

2.3. *Korjellemező a gyógyítás módja is.*

Ennek az igazságnak az érvényesülése korszakváltásokkor válik igazán érzékelhetővé, amikor az új korszak új szemlélete szakít a régivel, s ennek jegyében a legkülönbözőbb gyakorlatok – s ezek egyikeként a gyógyítás gyakorlata is – új formát ölt. Ez volt megfigyelhető az újkor tudományosságának kialakulásakor, amelynek következtében, lépcsőről-lépésre szakítottak a középkor felfogásával, (s az ezekre épülő gyógymódokkal is, azokat a tudománytalanság, kuruzslás, babona világába szorítva vissza, s ekként stigmatizálva is). Jelenleg azonban éppen ez a paradigma van válságban (ez a paradigma is válságban van), s ilyenkor megint a szemlélet és a gyakorlatok átrendeződése válik korjellemzővé.

2.3.1. Az e tekintetben válságba került paradigma, az úgynevezett nyugati civilizáció, és az alapját képező tudományosság. E válság nem jelenti a paradigma teljes lerombolódását, de egyes dogmáinak megkérdőjelezését, egyes pilléreinek lecserélését, mások átépítését mindenképpen. Az átrendeződés, megújulás egyik lehetséges iránya a nyugati orvoslásnak a más utakon járt *keleti orvoslás* módszereivel való megtermékenyítése. (Ennek túl sok jele van ahhoz, hogy esetlegesnek lehessen tekinteni, gondoljunk csak arra, hogy nagyon rövid idő, egy-két évtized alatt miként vívta ki jogait a hagyományos nyugati orvostudomány módszerei mellett, vagy azokkal összeépülve az akupunktúra, akupresszúra, íriszdiagnosztika, hogy jelent meg a csikung, a tajcsi, a reiki, a moxa, hogy vált tömegessé a jóga és egyéb meditációs technikák). Az analitikus nyugati gondolkodást e módszerek a holisztikus keletivel termékenyítették meg, s korántsem csupán az egészségvédelemben. (A távol-keleti hatás a művészetektől, a távol-keleti sportok, játékok terjedésén, a keleti ételek, a keleti öltözetek vagy a keleti lakáskultúra elemeinek és gondolkodásmódjának átvételén át a szemlélet alapjait változtató keleti vallások, filozófiák benyomulásáig az élet nagyon sok területén jellemző).

2.3.2. Mint korábban néhány szó erejéig kitértünk erre, az újkori nyugati civilizáció tudományossága nagymértékben *a középkori szemlélettel* szemben határozta meg magát. Ennek óhatatlanul következménye az, hogy a válságperiódusban többen a tudomány által leminősített szemléleti formák és gyakorlatok rehabilitációját tekintik céljuknak. Ez teljes mértékben semmiképpen sem kárhoztató. A nyugati tudományosság szemszögéből sem árt, ha egyes elvetett gyakorlatokat elfogulatlanul újra megvizsgálják, nem tartalmazznak-e olyan elemeket, amelyek mégis csak igazolódnak, például gyógyítási eredmények által; nem arról van-e egyes esetekben szó, hogy azért nem mentek át a tudomány rostáján, mert még nem voltak meg a tudományos eszközök e módszerek valóságos hatékonyságának igazolására. Mindesetre az ilyen korszakokban előkerül mindenféle elfeledett, kiátkozott módszer, a sámánygyógyításoktól és boszorkánypraktikáktól a „kézrátételes” gyógyításon, az energiaátadáson át a homeopátiáig, s míg ezek nagy része újra haszontalannak fog bizonyulni,

más részéről kiderülhet, hogy a „népi” tapasztalatra, megfigyelésre az analitikus tudomány által még nem igazolt, de egy később felfedezendő módon tudományosan is igazolható, hatékony eljárás épült rá. Ez vonatkozik szemléleti formákra is. Miként a Kelet divatjának egyik népszerű eleme, a Feng Shui térszemlélete misztikusnak, tudományosan megalapozatlannak tűnik a nyugati analitikus gondolkodás számára, ám egyáltalán nem érezzük hamisnak, ha például az általunk is használt esztétikai megismerés szemszögéből közelítünk hozzá, hasonlóképp misztikus a középkornak a makrokozmosz és mikrokozmosz egységét hirdető (s a gyógyításban is erre építő) szemlélete; ezzel kapcsolatban sem lehet azonban kizárni, hogy e szemlélet is olyan igazságot tartalmaz, amelynek pontos „tudományos” tartalmát csak később fogjuk tudni meghatározni.

2.3.4. Természetesen az évezredek *népi megfigyeléseiben* sok a félreértelmezés, téves következtetés, (s a modern tudományosság megalkotói éppen azért dolgozták ki a tudományosság kritériumait, a verifikálás-falszifikálás módszereit, hogy csökkentsék a félreértelmezések, téves következtetések lehetőségét), ugyanakkor az sem tagadható, hogy e népi megfigyelések között igen sok helyes, (ezek közül sokat, például a gyógyfüvek hatásait a tudomány is igazolta, sőt, a kémia fejlődésével ezek közül mind többet -- kémiai összefüggésként -- meg is tudott magyarázni, s a még tudományosan nem igazoltak között is lehetnek olyan megfigyelések, amelyekre támaszkodhat a gyógyító). A természetgyógyászat térnyerésének fontos lépése, hogy a hivatalos gyógyszerek mellett polgárjogot nyertek, a gyógyítás folyamatába beépíthetők egyes „gyógyhatású készítmények” is.

2.3.5. A különböző, a hagyományos nyugati gyógyászat mellé lépő gyógyítási eljárások közös elnevezése: a „*természetgyógyászat*” nagyon lényeges szemléleti újításra utal. A korábban említett válság-tendenciával, a természettől való elidegenedéssel szemben itt éppen hogy a természethez való visszatérés a cél, s maga a természet, az „anyatermészet” a gyógyító erő. Ebben a szemléletben a civilizáció a (természetet, s ezzel az emberben rejlő természeti elemet, az „emberi természetet” is) szennyező, pusztító erő; s a gyógyítás alapja e szennyező hatások eltávolítása. A természetgyógyászat egyik kulcs-fogalma a *méregtelenítés, a tisztítás*, amelyen itt elsősorban a civilizáció mesterséges termékeinek (vegyi anyagoknak, műanyagoknak, mesterségesen létrehozott sugárzásoknak) az eltávolítása értendő. A természet csak azáltal betegít, vallja e szemlélet, ha az ember már előzőleg megbetegítette: a levegő, a vizek, az élőlények (mesterséges anyagoktól való) megtisztítása után a természet erői (a tiszta víz, a tiszta levegő) éppen hogy erősítik az emberi szervezetet is. A természet erőinek ilyenén felhasználására törekszenek azok is, akik a különböző (jótékonynak tekintett) sugárzásokat igyekeznek gyógyító erőként alkalmazni, s a természet segítő erőinek

mozgósítását jelenti az is, amikor például állatokat vonnak be a gyógyítás folyamatába, (ami szintén terjedő gyakorlat, mind egyes pszichés betegségek esetén, mind pedig a lábadozás elősegítőjeként, a szervezet öngyógyító mechanizmusainak támogatójaként).

2.3.6. A különböző, korunkra jellemző „alternatív” gyógymódok egy másik közös nevezője a *holisztikus* szemlélet, a szervezet egészségének gyógyítására való törekvés, s ezen belül a pszichikus gyógyításra helyezett hangsúly. Az a(z újra)felismerés, hogy a gyógyulás folyamatának fő tényezője maga a beteg; *az egyén öngyógyító képessége*. E szemlélet tudományos elfogadtatásának folyamatában fontos lépcsőfok volt az immunrendszer felfedezése, majd annak elismerése, hogy a gyógyulás akarása, a beteg öngyógyító energiáinak mozgósítása még reménytelen esetekben is „csodás gyógyulásokhoz” vezethet. Mindez felértékelte azokat a próbálkozásokat, amelyek (hol megalapozottan, hol megalapozatlanul) a pszichés energiák mozgósítására alapozták gyógyítási eljárásukat. (A legkülönbözőbb módszerek jelentek meg e szemlélet jegyében az „agykontrolltól” a gyógyításban használt NLP-n át az állatok gyógyításban való említett felhasználásáig, vagy a szinterápiáig, zeneterápiáig). A holisztikus módszerek nagy része tulajdonképpen már arra reagál, amit a korábbiakban a kor egyik legfőbb betegítő tényezőjeként próbáltunk azonosítani: a társadalom és egyén közti harmónia-bomlásra, az anómia társadalmi-kulturális alapjaira. S az egyén belső harmóniájának visszaállításán keresztül éppen az egyén--társadalom, ember--természet harmónia helyreállítására is törekszik, hiszen az egyén gyógyítását éppen harmóniák átélésére igyekszik alapozni, az egyén számára (a belső harmónia alapvető feltételeként) külső harmóniákat akar biztosítani.

3. *Konklúzió*

3.1. Természetesen minden ember előbb-utóbb meghal, s így azt is mondhatjuk, hogy minden ember előbb-utóbb valamely betegség áldozatává válik. Nem lehet cél *minden* betegség teljes felszámolása, (a felszámoltak helyett újabbak érkeznek). Még azt sem állíthatjuk, hogy olyan egyensúlyvesztett korokban, amiként saját korunkat is jellemeztük, az emberek betegebbek lennének, mint más korokban. (A várható élettartam némi vargabetűkkel kizökkentett, de egészségben mégiscsak nagyjából töretlen növekedése éppen ennek az ellenkezőjére utal. Ám még ha eltekintünk is az élettartam növekedéstől, akkor sem találhatunk mindig-egyértelmű összefüggést a betegek aránya és a társadalom állapota között.) Amit állítottunk, az csupán az, hogy a társadalmi egyensúly megingása az egészség-tudat megingását is magával hozza, és sajátos betegségformákat indukál,

amelyek a társadalom állapotára is reagálnak (különböző, a kor egyéb sajátosságaival többé-kevésbé párhuzamos, s így a kor jellemzőit is szimbolizáló módokon).

- 3.2. A jelen folyamatok egyrészt arra utalnak, hogy egy *túlfutott civilizációs paradigma* rákényszerül arra, hogy a túlfutás káros következményeit korrigálja, s ennek érdekében ki kell lépnie saját dogmáinak béklyói közül, s meg kell nyitnia magát tőle különböző kulturális minták termékenyítő hatásai előtt.
- 3.3. A fordulat *az ember és a természet viszonyának átértékelését* is ígéri; a természet leigázásának eszményét alávétve a természettel való harmónia, a természetbe illeszkedés-eszmény kritikájának.
- 3.4. Ez egyszersmind *az ember önmaga felé fordulását* is jelenti. Az egyes emberben rejlő erők mozgósítása az egyes ember felszabadítását igényli a társadalom elidegenítő hatásai alól, ez pedig a társadalom radikális átalakítását is feltételezi. Ugyanakkor úgy tűnik, a huszonegyedik század a genetika és a pszichológia olyan fejlődését fogja hozni, amely e tudományokat a század olyan húzóerejévé teszi, mint amilyen szerepet a huszadik században a fizika (és a kémia) töltött be; s e tudományok fejlődése ma még elképzelhetetlenül hatalmas eszközöket adhat az egyes embernek a benne rejlő erők mozgósítására, tudatos felhasználására.
- 3.5. A hagyományos nyugati orvostudomány számos képviselője tudománya képviselőjét ma már nem a rajta kívül eső módszerek elleni engesztelhetetlen harcban látja, hanem azt keresi, hogy miként lehet e módszerek eredményességét a tudomány módszereivel igazolni vagy cáfolni, miként lehet a tudomány terét esetleg épp e módszerek egyikének vagy másikának igazolásával tágítani, s legfőképpen miként lehet minél több módszer alkalmazásával előrenyomulni a betegségek elleni hol sziszifuszi, hol mégis csak eredményeket, győzelmeket hozó küzdelemben. És ez a szintézis-törekvés is a kor jellemzői közé tartozik.

(2008)

Ajánló bibliográfia:

- Douglas, Mary (1970): *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Penguin Books, Harmondsworth
- Douglas, Mary (2003): *Rejtett jelentések*, Osiris, Bp.
- Durkheim, Émile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához (Válogatott tanulmányok)* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp.
- Durkheim, Émile (1982): *Az öngyilkosság*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp.
- Elias, Norbert (1987): *A civilizáció folyamata*, Gondolat, Bp.
- Falus Róbert (1999): *Adj király katonát (Az immunrendszer mesés világa)*, Vince, Bp.
- Featherstone, Michael (1977): *A test, Jószöveg*, Bp.
- Forrai György (1986): *Miért lesték meg Zsuzsannát a vének? Kultikus gyógymódok, legendák mai szemmel*, Medicina, Bp.
- Foucault, Michel (2000): *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*, Corvina, Bp.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1973): *A szellem fenomenológiája*, Akadémiai, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2000): *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón*, Új Mandátum, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2007): *Túlélési stratégiák (Társadalmi adaptációs módok)*, Kossuth, Bp.
- Losonczy Ágnes (1989): *Ártó-védő társadalom*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp.
- Mauss, Marcel (2000): *Szociológia és antropológia*, Osiris, Bp.
- Sontag, Susan (1983): *A betegség mint metafora*, Európa, (Mérleg könyvek), Bp.
- Turner, B. S. (ed.) (1987): *Medical Power and Social Knowledge*, Sage, London
- Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*, Osiris, Bp.